

Zingeving met of zonder God

Johan Bergé, januari 2023

Deze tekst is uitgeschreven ter voorbereiding van een lezing, georganiseerd door het Postuniversitair Centrum Leuven, kaderend in de lezingenreeks *Denkend geloven*. De lezing is doorgegaan op 28/2/23 in Kortrijk en op 6/3/23 in Gent.

Inleiding

Met deze lezing wil ik aantonen dat er ten onrechte een negatief odium heerst in onze samenleving rond religie. Ik wil de meerwaarde aantonen door met een wetenschappelijke bril te kijken hoe religiositeit en spiritualiteit in ons lichaam werkt en ervoor zorgt dat:

1. geloven de duurzaamheid van bewuste relaties bevordert.
2. geloven een basiseigenschap is van mensen zoals lachen, lopen, piekeren e.a.
3. geloven dient om de eigen draagkracht te vergroten en van daaruit de sociale cohesie te bevorderen.
4. Alle religies die de individuele draagkracht en de sociale cohesie bevorderen evenwaardig zijn.

Dit is een pleidooi voor een 'open spiritualiteit', voor samenwerking over de religies heen.

Bewustzijn en ervaring

Wanneer we het hebben over zingeving en God, is de eerste vraag: wie of wat is God en principieel kan je niet weten wie of wat God is, welke religie je ook aanhangt. Daarom nemen meer en meer auteurs het fenomeen van de religieuze ervaring als toegangspoort tot de religieuze problematiek. Zo stelt zich onmiddellijk de vraag: wat is een religieuze ervaring?

Ervaren heeft te maken met bewustzijn. Probleem is dat wetenschappers nog altijd niet goed weten wat bewustzijn juist is. Is het iets dat in ons zit of hangt het bij wijze van spreken rondom ons als een halo? Heeft het te maken met ons verstand? Ja, ergens wel natuurlijk, maar in onze hersenen is er nog altijd geen locatie gevonden die verantwoordelijk is voor wat wij als bewustzijn ervaren. Het blijft een zeer complex gegeven. De ervaring van de werkelijkheid om ons heen, hoe verwerkt ons bewustzijn dat? Wat we ervaren hangt minstens evenveel af van onszelf als van het object dat we ervaren. Onze gemoedsgesteldheid, hoe we ons voelen, is bepalend voor wat we ervaren. Naargelang de zon schijnt of niet voel je je beter gezind en dit heeft een effect op wat je ervaart. Ik kan verliefd zijn, verdrietig, boos, bedroefd, jaloers en telkens kijk ik anders naar de wereld.

Mensen hebben altijd al geprobeerd om zelf dat bewustzijn te manipuleren, te beïnvloeden, om nog meer te kunnen ervaren en genieten. Door dansen bv. kan je jezelf opzweepen en intenser genieten van wat je ervaart. De geneeskunde gebruikt met succes antidepressiva en andere medicijnen om de gemoedsgesteldheid van mensen te veranderen. Iets minder onschuldig is voldoende alcohol drinken of drugs gebruiken. En dat is wat sjamanen in primitieve culturen deden. Ze gebruikten geestverruimende planten (let op het woord) om de job beter te kunnen uitvoeren.

De religieuze ervaring

Als 25-jarige heb ik een religieuze ervaring gehad, veroorzaakt door een zonsondergang in Corsica waarbij de omstandigheden gelukkig ideaal waren om die ervaring te krijgen: een beetje gedronken en een goeie ambiance rondom mij. Ik heb een poging gedaan die ervaring te beschrijven in een boekje over religiositeit, maar het is onmogelijk die ervaring weer te geven zoals het écht aanvoelde. Ik doe een poging. Op het

eigenste ogenblik van een religieuze ervaring, ervaar je, dat je niet langer in het middelpunt van het gebeuren staat; in de ervaring word je bewust van je zijn, je diepste zijn; van een deeltje te zijn van de werkelijkheid en terzelfdertijd ben je als het ware opgelost in die alomvattende werkelijkheid. Het is alsof je de situatie vanuit helikopter-perspectief bekijkt en je jezelf als onderdeel voelt van het tableau – maar ook dat is niet de juiste verwoording. Laat het mij kort en krachtig uitdrukken: je bent je ego kwijt, je bent de betrokkenheid op jezelf kwijt en dat is een overdonderend gevoel. Op ogenblikken dat we onze omgeving intens beleven, geprikkeld door de verwondering van piekervaringen zoals muziek, een zonsondergang, een liefdesvervoering, kunnen we het gevoel hebben helemaal in die ervaring te verdwijnen en toch toeschouwer te blijven. Dat is in mijn perceptie wat ook een diepgaande meditatie kan veroorzaken en wat wereldwijd en doorheen alle tijden in de meeste religies beoefend werd en door sommige mensen nog altijd beoefend wordt.

Het mooie is nu dat dit overeenkomt met wetenschappelijke studies. Bij boeddhistische monniken heeft men de hersenen gescand terwijl ze aan het mediteren waren en men heeft gezien dat er, door te mediteren, hersendeeltjes onderdrukt worden die verantwoordelijk zijn voor de scherpe afbakening tussen onze persoon, ons zelf, enerzijds en de omgeving anderzijds. Zo vervaagt de grens tussen ons en de omgeving. Dat wat het bewustzijn binnenkomt op dat ogenblik ervaren we dan als een deel van onszelf. In zijn meest doorgedreven vorm komt er een ik-beleving van totale eenheid met dat wat het bewustzijn binnenkomt. Christelijke mystici kunnen zo een eenheid met Jezus ervaren. Een gelijkaardig fenomeen kan een liefdeservaring zijn waarbij je één wordt met je partner.

Mededogen

Wanneer de grens vervaagt tussen jou en de ander, zal de zorg voor die ander dezelfde zijn als deze die je voor jezelf opbrengt. Die éénwording, deze overstijgende toestand kan zo'n overweldigende indruk nalaten dat ons functioneren in het verdere leven er door bepaald wordt. Die indruk, de nawerking van een religieuze ervaring, gebeurt dan in het cognitief bewustzijn met – mogelijks – als resultaat het opheffen van het ego. Een levenshouding waarbij de zorg voor de ander even belangrijk wordt als de zorg voor jezelf. Deze levenshouding noemen we 'mededogen'. Mededogen wordt geactiveerd door de religieuze ervaring, die op haar beurt kan geoefend worden door het stil worden – meditatie – en door het aanleren van verwondering. Verwondering leer je aan door het onderdompelen in ervaringen die verwondering opwekken of door inzichten aan te bieden over het wonder dat het leven zelf is of door beide.

Vooraleer verder te gaan, even recapituleren. Het opheffen van het ego wordt veroorzaakt door een bewustzijnsverruiming die op zijn beurt veroorzaakt wordt door de verwondering omwille van wat ervaren wordt. Bij een religieuze ervaring krijgen we een samenvallen met de essentie van het leven, de bron van het leven of hoe je het ook wilt noemen. Laat ons het een **Mysterie** noemen, want wat het juist inhoudt, weten we toch niet. Er zijn mensen die dit mysterie 'God' noemen en om over het mysterie te kunnen communiceren, creëren ze zich een idee van het mysterie, een 'godsbeeld', aangepast aan de cultuur en het ontwikkelingsniveau van de individuele mens. Met andere woorden, iedereen heeft een uniek godsbeeld. Wanneer we samenvallen met het Mysterie, krijgen we spontaan een levenshouding van mededogen. Maar een volledig samenvallen is onwaarschijnlijk. De religieuze ervaring kent gradaties en het mededogen dus ook, maar we kunnen wel oefenen en de ervaring aanscherpen door meditatie en dergelijke.

Religiositeit

Mijn persoonlijk godsbeeld is abstract. Mijn verwondering en diepe eerbied groeit bij het zien hoe de macrokosmos en de wereld van de kleinste deeltjes in elkaar zitten, maar ook hoe het leven zichzelf organiseert en hoe het zich ontwikkelt. Dit inzicht, dit besef versterkt bij mij duizendmaal het effect van de schoonheid van een prachtige zonsondergang. Het verplettert mij en ik mag daar deel van uitmaken, als een onooglijk klein deeltje, maar ook een onmisbaar wezenlijk deeltje van een groter geheel. Het maakt mij nederig en dankbaar. Het geheel van dat gegeven is voor mij het goddelijke, een beeld van God, een abstract

godsbeeld. Als ik de andere mens kan zien als een emanatie van het goddelijke, dan zal ik leven in een zo groot mogelijke harmonie met alles en iedereen. Mijn directe omgeving graag zien is voor mij de essentie van geloven: Het goddelijke in mensen blijven zien. Het is niet vanzelfsprekend, bij niemand. Blijvend alert zijn is de boodschap. Een groter bewustzijn aanleren en die bewustzijnsverruiming blijven onderhouden. Ook een abstract godsbeeld kan tot verwondering en mededogen leiden.

Wanneer we een traditioneel godsbeeld hanteren, zoals we in de katholieke kerk doen met 'onze almachtige vader in de hemel', dan verruimen we ons bewustzijn niet om een spontane levenshouding van mededogen te bekomen, maar beoefenen we de naastenliefde als een opdracht. Het is anders, maar daarom niet slechter of beter, als het maar efficiënt is en onze draagkracht vergroot en de sociale cohesie bevordert. Ook de ethiek die de vrijzinnigen hanteren, bevordert de sociale cohesie en ook daar is uiteraard niets mis mee. Wat we hier promoten – de religieuze ervaring – is een eigenschap van de mens die in onze samenleving als dusdanig moeilijk erkend wordt. De zachte waarden worden niet meer aangeleerd. Verwondering, poëzie, muziek moeten ruimte maken voor technologie en kennisvakken. En zo verdwijnt het beoefenen van die dingen die een spontaan mededogen verwekken.

Wat ik hier vertel, blijft een schema. Het is niet de werkelijkheid, want die is veel complexer en bij lange na niet zo zwart/wit. Zoals we niet volledig samenvallen met de ervaring, is het ook niet zo dat we ofwel mededogen ofwel naastenliefde ofwel zuivere ethiek beoefenen. Het is ook niet zo dat ons godsbeeld statisch is. Het hangt af van onze bewustzijnsontwikkeling en onze gemoedsgesteldheid van het ogenblik. Het schema dient om begrip te krijgen voor wat ik 'religiositeit' noem.

Religiositeit, de kracht die we hebben om terug te keren naar de essentie van het leven, naar de bron in ons die ons toelaat een levenshouding van mededogen aan te nemen.

Het is één van de vele eigenheden van de mens, of noem het in meer religieuze termen, talenten of gaven. Iedereen heeft alle menselijke eigenschappen meegekregen met het leven en het ene talent is van nature al beter ontwikkeld dan het andere. Iedereen beslist zelf of ondergaat onbewust hoe hij zijn leven leidt en welke talenten hij daarvoor ontwikkelt. Maar het blijft mogelijk – door meditatie, rituelen, dialoog en studie – om het religieuze talent te ontwikkelen.

Denkend geloven

De titel van deze reeks is 'Denkend geloven'. We geloven datgene wat we met ons verstand kunnen begrijpen en dit is niet voor iedereen hetzelfde. Het godsbeeld dat je hebt moet wel coherent zijn met het wereldbeeld dat je hebt. En daar wringt het schoentje met wat de kerk propageert. Mijn godsbeeld is abstract, maar ook ik ben christelijk en laat mij inspireren door dezelfde geest die ook Jezus van Nazareth geïnspireerd heeft (dixit Fons Van Dormael), en zo begrijp ik het evangelie. Jezus heeft ons geleerd (1) dat je de andere even graag moet zien als jezelf en (2) dat je daarvoor het best een beroep kunt doen op een religieuze ervaring (verruiming van het bewustzijn). Hij vertaalde dit in een godsbeeld van zijn tijd, het 'onze vader'. Daarenboven (3) – zo toont ook Jezus – moet je kritisch blijven voor een door mensen georganiseerde kerk. Wil je een eigentijds godsbeeld beleven, dan moet ook je wereldbeeld eigentijds zijn en geen 2000 jaar oud.

Het wereldbeeld werd lang bepaald door de klassieke fysica, maar die kan niet overweg met al wat het materiële overstijgt. Vandaar dat de neiging bestaat om zaken zoals religie, maar ook telepathie; bijna – dood – ervaringen; morfogenetische velden en spiritistische contacten met overledenen bv. te negeren in een eigentijds wereldbeeld. Nochtans heb ik een hoop ervaringen die ik in mijn wereldbeeld wil integreren en daar kan de kwantummechanica ter hulp schieten.

Het zal een goeie twintig jaar geleden zijn dat ik samen met mijn vader in het ouderlijk huis was en hij mij zei dat hij nog iets moest zeggen. Een vijftal jaar voordien heeft mijn moeder een crisis doorgemaakt. Ze liep van hot naar her, stormde de trap op en kwam zo weer naar beneden, draaide rond in huis en ging voor het raam staan om er met vlakke handen op te kloppen, ten einde raad. Dergelijk gedrag heeft ze nadien nooit meer

vertoont. Later bleek dat op hetzelfde ogenblik een kleinkind verdrongen is en gestorven in de armen van zijn moeder. Mijn vader heeft nooit aan mijn moeder gezegd dat hij mij dit verhaal verteld heeft en toen ik er haar op 95-jarige leeftijd naar vroeg met een open vraag, heeft ze dit verhaal bevestigd met eigen woorden. Maar ze voegde er wel aan toe dat ze wist dat het een verband had met haar jongste dochter. Deze telepathische ervaring is geen alleenstaand feit.

Dergelijke ervaringen kan je met klassieke fysica niet verklaren = wetenschappelijk feit.
Het bewustzijn kan niet ontstaan in het brein en moet minstens gedeeltelijk buiten het lichaam liggen = wetenschappelijk feit.
Hoe het bewustzijn werkt, kan verklaard worden aan de hand van de wetten van de kwantumfysica = hypothese.

Hypothese = plausibele veronderstelling die niet strijdig is met de wetenschap. Een zeer bekende hypothese en geen wetenschappelijk feit is de evolutietheorie van Darwin.

Kwantumfysica

Religieuze en andere ervaringen kunnen verklaard worden met de principes van de kwantumfysica die niet causaal is, niet plaatsgebonden en waar heden, verleden en toekomst één geheel vormen. Hoe eigenaardig en contra-intuïtief de toepassing van de kwantumfysica op levende wezens ook is, het blijft de bedoeling mijn wereldbeeld consistent te maken met het kwantumdenken en niet om het kwantumdenken aan te passen aan mijn wereldbeeld (Carlo Rovelli). Door de kwantumfysica, die het strikt materiële overstijgt, komen we in een wereld terecht waar vaststaande zekerheden vervangen worden door waarschijnlijkheden en mogelijkheden. Daarom moet je vandaag niet meer zeggen dat iets zeker waar is of zeker niet waar. Of iets waar is of niet kan men volgens het kwantumdenken nooit met zekerheid weten.

We hebben het hier wel over die dingen die de wetten van het kwantumdenken volgen en niet over onze macrowereld. Onze leefwereld volgt de wetten van de klassieke fysica. Ons lichaam bestaat uit hetgeen we macroscopisch zien en tezeldertijd, op een dieper niveau uit atomen en elektronen die een andere logica volgen dan die van klassieke fysica en die in hun kwantumlogica ervaringen kunnen duiden – vb telepathie. Ervaringen waar we op een macroscopisch niveau geen weg mee weten. We ontkennen dat ze bestaan. Het is niet omdat we ze ontkennen, dat ze niet bestaan. Ik doe een oproep om daarvoor open te staan, zonder het als een absolute waarheid te zien

Eigenlijk is voor ons, mensen, het kwantumdenken pure chaos en is het klassieke denken 'orde'. Met chaos in ons bewustzijn kunnen we niet overleven en ons brein reduceert dus die diepe werkelijkheid, dat bewustzijn, tot klassiek denken opdat we het normale leven zouden aankunnen.

Het brein vernauwt dus het tijdloze tot een lineaire tijd en het non-lokale tot een klassiek bewustzijn en hiermee ontstaat in het brein een causaal denken, oorzaak en gevolg, en zo kunnen mensen overleven. De werking van het materiële leven op onze aardbol kunnen we verklaren met het klassieke denken. De werking van het bewustzijn en de diepe werkelijkheid kunnen we verklaren met het kwantumdenken. Dat doet denken aan het dualisme, twee werelden, hemel en aarde, een onder- en een bovenwereld. Maar die bestaan niet. Er is maar één werkelijkheid en die ene werkelijkheid kan je bekijken vanuit twee denkmogelijkheden: kwantumdenken en klassiek denken. Er zijn geen twee werelden.

Lange tijd heeft men de principes van de kwantumfysica voorbehouden voor de kleinste deeltjes, maar de laatste jaren komen meer en meer publicaties van gedegen kwantumfysici die deze enge interpretatie

overstijgen. Nogmaals, het gaat er dus niet over te accepteren wat ik hier vertel, maar wel om open te staan, de ideeën te laten bezinken en kijken hoe ze in jouw individueel wereldbeeld kunnen passen.

Het scherpe onderscheid tussen kwantumdenken en klassiek denken is in de praktijk niet waterdicht. Wij kunnen als mensen ons bewustzijn verruimen en stukjes van het kwantumdenken opvangen. Soms gebeurt het spontaan, maar we kunnen ook een beetje helpen. Hoe doen we dat? Door alcohol, drugs, meditatie belemmeren we de werking van ons brein, werken we de vernauwing tegen, verruimen we ons bewustzijn. We verruimen ons bewustzijn door bepaalde hersendeeltjes te onderdrukken net zoals we gezien hebben bij het effect van meditatie waarbij door bewustzijns- verruiming het ego verdwijnt. En zo kunnen we dus ook telepatie ervaren, religiositeit ervaren, misschien bijna doodervaringen hebben of morfogenetische velden ervaren. In ieder geval hebben we het niet onder controle en het blijft een plausible hypothese. Wat we weten is dat oefening en inzicht helpen.

Evolutiebiologie

We hebben het gehad over de religieuze ervaring, bewustzijnsontwikkeling en kwantumfysica. Nu nog kort over evolutiebiologie en dan integreren we het geheel. In september 2019 heeft Rutger Bregman een bestseller geschreven met als titel: 'De meeste mensen deugen.' Daarin gaat hij uitgebreid in tegen het idee dat de mens van nature slecht is, want dit blijft toch een steeds weerkerend idee dat onze samenleving meedraagt. Om het bijvoorbeeld in kerkelijke taal uit te drukken: de ziel moet gewassen worden van de erfzonde en Jezus is aan het kruis gestorven om ons van het kwade te bevrijden. Persoonlijk vind ik de titel 'de meeste mensen deugen' te zwak uitgedrukt en ik zou radicaal durven zeggen: 'alle mensen zijn van nature goed, alle mensen krijgen **in oorsprong, bij de conceptie**, een goede start'. – Dit vraagt een beetje nuancering.

De evolutiebiologie leert ons dat de kosmos, de natuur en al wat op aarde leeft, over miljoenen jaren geëvolueerd is van een big bang naar de huidige mens. Deze evolutie gebeurt in eerste instantie met kosmisch geweld en verder bij de mens door 'trial and error'. Omdat we evolueren bij gratie van mutaties en er op duizenden mutaties slechts enkele gelukkige toevalstreffers zijn, evolueren we ten koste van de mislukte mutaties, ten koste van ongeboren levens. Het is een ingenieus en ongelooflijk bewonderenswaardig proces dat op een schitterende wijze leven mogelijk maakt. Maar het gaat voorbij aan onze begrippen 'rechtvaardigheid en perfectie'. Al strompelend gaat de mensheid vooruit, ten koste van veel leed. We evolueren niet rechtlijnig, maar met vallen en opstaan. We evolueren dank zij een hoop evenwichten die allen samen zorgen voor een spectaculaire ontwikkeling van de mensheid als geheel. Maar er worden ook kinderen met een handicap of dood geboren en dat komt terecht als negatief over. Maar vanop afstand bekeken is het geheel van de evolutie schitterend. Vandaar, ongeacht het leed, vind ik dat 'alle mensen van nature goed zijn', dat het ego in aanleg evenwichtig is.

De bevruchte eicel, die we bij onze start zijn, evolueert tot een foetus en na onze geboorte tot een volwassen persoon. En in deze ontwikkeling ondergaan we de grillen van de natuur. En omdat we bewustzijn en verstand hebben, moeten we ook de grillen van onze medemensen ondergaan. Dit hoort erbij en is niet goed of slecht, het is zo. Als mens moeten we overleven en als soort moeten we samenleven. Om te overleven zijn we met onszelf bezig en leren we te grijpen, te krijgen, naar ons toe te trekken en dat is goed. Om samen te leven zijn we met de andere bezig en zijn we in staat te geven wat hij nodig heeft en ook dat is goed.

Grijpen en geven geldt ook voor het mentale welzijn. We grijpen om ons ego op te bouwen en eens ons zelfbeeld voldoende opgebouwd is, laten we het los om harmonisch te kunnen samenleven. Dit evenwicht tussen het gericht zijn op onszelf en het gericht zijn op de andere maakt van ons een gelukkige mens omdat, wanneer we dit evenwicht bereiken, onze hersenen ons belonen met een gelukkig gevoel. Dit evenwicht tussen het gericht zijn op onszelf en het gericht zijn op de andere is dé methode waarop we samen kunnen leven in harmonie. Bij dieren is er instinct nodig. Bij de met bewustzijn uitgeruste mens is er een streven nodig naar bewust evenwicht. Ook dit wijst op het ongelooflijk complexe, ingenieuze en wonderbare van het leven.

Spiritualiteit

Mensen zijn een stuk natuur en vanuit mijn bewondering voor die natuur, trouw aan mijn godsbeeld, zijn mensen in hun diepste werkelijkheid goddelijk, voortgekomen uit de bron van het leven zelf. Ze dragen het fundament van het bestaan in zich. Met de uitdrukking ‘alle mensen zijn van nature goed’ bedoel ik dus dat mensen geconcipieerd worden met een ego; dat het fundament van ons bestaan goed is, evenwichtig. In de baarmoeder en na de geboorte wordt dit evenwicht beïnvloed door krachten van buitenaf. Al deze positieve en negatieve invloeden, vóór en na de geboorte, vormen een complex gegeven, vormen onze persoonlijkheid. Eén van de prachtige zaken aan het leven zijn de evenwichten tussen tegengestelden. Chinezen noemen die tegengestelden yin en yang en in het ideale geval zijn beide in evenwicht. Wat ons hier bijzonder interesseert is het evenwicht tussen de egocentrische en de altruïstische reflex. Met beide reflexen in perfect evenwicht zijn we ontworpen. In onze cultuur ondergaan we willens nillens de overstimulering van de egocentrische neiging en dit van de wieg tot in het graf en dat verhindert een juiste balans tussen geven en nemen. Een juiste balans tussen een gezond ego opbouwen en het weer overstijgen.

Om dit ego los te laten zijn er meerdere methodes zoals humor, zelfrelativering en de dialoog tussen mensen, maar één van de meest efficiënte methodes blijft volgens mij nog altijd het gebruik maken van religiositeit, ons religieuze talent. Daarom hebben we religie zo hard nodig. Religie als een bewuste terugkeer naar het evenwicht; naar het fundament van het bestaan; naar het zijn zelf; naar de vonk die je doet leven; naar de bron van alle leven; naar dat wat leven geeft. ‘Het fundament van het bestaan’ en de paar andere uitdrukkingen die ik daarnet gebruikt heb, zijn de uitlokkende factoren waarop een religieuze ervaring kan ontstaan. Je zou die kunnen benoemen als beelden van ‘God’. Het Latijnse werkwoord *religere* betekent etymologisch ‘opnieuw lezen’ en dit met een dwingende ondertoon. Jezelf opnieuw ‘lezen’, terugkeren dus, opnieuw streven naar hoe je in den beginne was. En hoe was je dan? Van nature goed. Religio betekent dus: een terugkeer naar het fundament van het bestaan.

De wijze waarop we dit realiseren, de wijze waarop we die weg gaan, noemen we spiritualiteit en vele wegen leiden naar ‘Rome’. Zowel de Franciscaanse als de Benedictijnse spiritualiteit, de katholieke als de protestantse, de islamitische als de christelijke spiritualiteit, jouw spiritualiteit of de mijne, alle leiden ze naar het fundament van het bestaan.

Spiritualiteit, de wijze waarop we onze religiositeit beleven.

Met de term ‘open spiritualiteit’ leggen we de nadruk op het individuele karakter van spiritualiteit en het idee dat alle spiritualiteit die de weg vindt naar het fundament van het bestaan er ook mag zijn en ondersteund moet worden.

Bronnen

Al-Kahlili, J. en Mcfadden, J. (2015) *Life on the edge*. Transworld. NI. *Hoe leven ontstaat* (2015), Atlas Contact ISBN 9789045029306.

Anastassiou C.A. e.a. (2011) *Nature Neuroscience*, vol. 14: 2 (2011), pp. 217-223

Bergé, J. (2010). *Een frisse kijk op religiositeit*. Mens en cultuur uitgevers, Gent. ISBN 789077135242.

Bergé, J. (2021). *Bewustzijn, spiritualiteit en christen zijn*. <https://www.ginkgogroep.be/teksten/tekstenjaargangen/> (zie 2021)

Bering, J. (2011). *The belief instinct*. Norton&Co, New York. ISBN 9780393072990.

Bittremieux, M. (2020) *Bewustzijnsontwikkeling*. <https://www.ginkgogroep.be/teksten/achtergrondteksten/> (zie 2020)

Bregman, R. (2019) *De meeste mensen deugen*. De correspondent. ISBN 9789082942187.

Frolich F. e.a. (2010) *Neuron*, vol. 67 : 1 pp. 129-143.

Harris, S. (2014). *Waking Up – Science, scepticism, spirituality*, Simon & Schuster, New York. NI.: *Het huidige moment, spiritualiteit zonder religie*, Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam (2016). ISBN 9789057124136

Hoffman, D. (2019). *The case against reality, why evolution hid the truth from our eyes*. New York. ISBN 97803932546963

Jolij, J. (2020). *Wat is bewustzijn nou eigenlijk?* Nieuw Amsterdam. ISBN 978046827383.

Küstenmacher, M. e.a. (2020) *Gott 9.0. NI.: God 9.0* vert. Van Veldhuizen, P. (2020) – in eigen beheer.

Lipton B. en Bhaerman S. (2011) *Spontaneous evolution, our positive future*. Hay House, London. NI.:

Spontane evolutie (2013), Uitgeverij Ankh Hermes, Utrecht. ISBN 9789020209341.

- Lipton B.** in Laszlo e.a. (2012) *The new science and spirituality reader*, Inner Traditions (Rochester). Nl.: *De verbinding tussen wetenschap en spiritualiteit* (2012) Ankh Hermes, Utrecht. pag. 140.
- Laureys, S.** (2019). *Het no-nonsens meditatieboek*, Borgerhoff & Lamberigts, Gent. ISBN 978089316394.
- Newberg, A. en d'Aquily, E.** (2001). *Why God won't go away*, The ballantine publishing group, Random House Inc. Nl.: *Waarom God niet verdwijnt* (2002). Het Spectrum, Utrecht. ISBN 9027474869
- Penrose, R.** (1989) *The emperors new mind*. Nl.: *De nieuwe geest van de keizer* (1990) Prometheus, Amsterdam. ISBN 9789053331064.
- Van Duppen, D.** (2016). *De Super Samenwerker*. Epo, Antwerpen. ISBN 9789462670655.
- Vanhoutte, D.** (2020) *Religie – Etymologie*. <https://www.ginkgogroep.be/teksten/hulpdocumenten/> (zie 2020)
- Wilber, K.** (1998) *The marriage of sense and soul*. Nl.: *De integratie van wetenschap en religie* (1998) Servire, Utrecht. ISBN 9789063255602